

Katarzyna Ziętał

Dekada archiwistyki społecznej

Nie sposób określić kiedy powstało pierwsze polskie archiwum społeczne. Obywatelska aktywność polegająca na gromadzeniu świadectw przeszłości i udostępnianiu ich społeczeństwu, nie była bowiem nigdy rejestrowana.

Po roku 1989 aktywność archiwów społecznych w Polsce wzrasta – powstają między innymi po to, by dokumentować tematy, które w okresie PRL-u były zakazywane przez cenzurę lub przekłamywane w oficjalnym przekazie m.in. historię okupacji sowieckiej w czasie II wojny światowej, zsyłki na Syberię czy działalność opozycji demokratycznej w okresie PRL. Aktywnie na polu przejmowania zbiorów organizacji społecznych, kończących działalność działa Archiwum Akt Nowych. Od roku 1952 odpowiadał za to Oddział II, od lat 70. – Oddział IV, a obecnie – Oddział Archiwów Społecznych.

Fundacja Ośrodka KARTA, sama prowadząc jedno z większych archiwów społecznych w Polsce, od roku 2002 starała się uruchomić systemowe wsparcie dla tej dziedziny oddolnej aktywności – dwukrotnie powołując Radę Archiwów Społecznych działającą przy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych.

Archiwa społeczne cały czas jednak działały w rozproszeniu, każde jako osobny byt. Sytuacja zmieniła się w roku 2012, który to można z perspektywy czasu nazwać początkiem dynamicznego rozwoju archiwów społecznych i powstania złożonej z działalności setek niezależnych podmiotów – nowej dziedziny życia publicznego – archiwistyki społecznej . Co wydarzyło się w czasie dekady 2012-2022?

W roku 2012 został powołany w Fundacji Ośrodka KARTA dział zajmujący się archiwistyką społeczną, który aż do roku 2020 prowadził regularne działania na rzecz dziedziny. Działania te doprowadziły do zewidencjonowania polskich archiwów społecznych, skonsolidowania ich środowiska oraz stworzenia dla nich infrastruktury informatycznej oraz przestrzeni do współpracy. W roku 2019 Fundacja Ośrodka KARTA zwróciła się do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego o powołanie dedykowanej instytucji, ponieważ rozwój dziedziny nie był już na miarę organizacji pozarządowej. “Ze względu na skalę – żywiołowy rozwój tej dziedziny życia społecznego, w istocie emanacji społeczeństwa obywatelskiego, przekroczył granice skuteczności samej KARTY. Od dawna staraliśmy się znaleźć systemowe wzmocnienie dla takiej aktywizacji społecznej, a przy ogólnopolskim zakresie działań możliwe to było wyłącznie w relacji z państwem. Ostatnio okazało się, że resort

kultury gotów jest poprzez powołanie Centrum Archiwistyki Społecznej, jako instytucji państwowej współprowadzonej przez Fundację Ośrodka KARTA. Tę bezinteresowną politycznie deklarację przyjęliśmy z wdzięcznością.” - mówił w roku 2020 prezes Fundacji Ośrodka KARTA, Zbigniew Gluza. Dzięki decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Piotra Glińskiego 1 lutego 2020 zostało powołane Centrum Archiwistyki Społecznej, jako instytucja współprowadzona przez Ministerstwo oraz Fundację Ośrodka KARTA. “Zdecydowaliśmy, że potrzebna jest instytucja. Dlatego, że instytucja utrzuca wartości, promuje wartości. Gromadzi wokół siebie środowiska, które podzielają te wartości. CAS jest instytucją pomiędzy ruchem obywatelskim, a strukturami państwowymi.” - mówił w momencie inauguracji CAS Minister Kultury, prof. Piotr Gliński.

W skrócie przedstawię teraz, jak zmieniły się w czasie dekady 2012-2022 działania, prowadzone niegdyś przez KARTEę, a obecnie przez CAS.

Prowadzenie bazy archiwów społecznych to podstawowe zadanie, polegające na ewidencjonowaniu istniejących w Polsce archiwów społecznych. Początkowo baza miała strukturę i system metadanych dostosowany do specyfiki dziedziny, od roku 2016 baza jest prowadzona w standardzie Międzynarodowej Rady Archiwów – ISDIAH. W roku 2012 baza liczyła 400 rekordów, pod koniec 2019 było to 460, po dwóch latach działania CAS - 670. Widać więc dynamiczny przyrost liczby zewidencjonowanych podmiotów od momentu powstania CAS. Wynika to z dwóch przyczyn – pierwsza to aktywność samej instytucji, która rozpoznaje i nawiązuje kontakt z archiwami społecznymi. Druga – to zauważalny wzrost popularności dziedziny i powoływanie nowych archiwów społecznych. Rozpoznawalność pojęcia począwszy od roku 2012 bardzo wzrosła – początkowo pojęcie nie było rozpoznane nawet wśród podmiotów działających od wielu lat na rzecz gromadzenia źródeł historycznych, obecnie – powstaje dużo podmiotów, które w swojej nazwie mają już „archiwum społeczne” (np. Bronowickie Archiwum Społeczne, Archiwum Społeczne Pragi, Rzeszowskie Archiwum Społeczne, Archiwum Społeczne wsi Głogoczów, Archiwum Społeczne Polskiego Webu i in.)

Kolejnym działaniem, którego ewolucję warto pokazać jest system informatyczny służący do opisywania zbiorów archiwów społecznych. Zbiory archiwów społecznych cechuje duże rozproszenie i duża różnorodność – jeszcze kilka lat temu każde z archiwów udostępniało zbiory w innym miejscu, czasie, narzędziu. Dostęp do nich, jako całości, był więc bardzo utrudniony. KARTA w roku 2014 udostępniła Otwarty System Archiwizacji – aplikację desktopową służącą do opisywania zbiorów społecznych. W wyniku zgłoszeń archiwów społecznych, które potrzebowały nie tylko systemu do opisywania zbiorów, ale także miejsca, gdzie mogą zbiory udostępnić, zdecydowano o zmianie założeń i budowie nowego środowiska informatycznego. W roku 2017 udostępniono nową aplikację – tym razem webową, służącą także jako

portal do udostępniania zbiorów społecznych. Aplikacja jest od tego czasu rozwijana. Od czasu powstania CAS została wyposażona w nowe funkcjonalności m.in. automatyczna transkrypcja nagrań, zaawansowane funkcje przeglądania skanów (powiększanie, kontrastowanie, obracanie). Ponadto, z uwagi na zwiększenie bezpieczeństwa, przeniesiono system OSA na środowisko chmurowe. Niezmiennie pozostają założenia, na jakich opiera się aplikacja: ma być prostym w obsłudze narzędziem, dostępnym także dla osób bez wiedzy archiwistycznej, o funkcji edukacyjnej oraz opartym na standardach archiwalnych. Jednocześnie, rozwój systemu opiera się obecnie w dużej mierze na prezentacji zbiorów osobom, które odwiedzają portal. Portal zyskał nową nazwę: zbioryspoleczne.pl, nowy wygląd i nowe funkcjonalności. Następuje systematyczny wzrost liczby podmiotów, które korzystają z systemu – w momencie powołania CAS w roku 2020 było to 87 podmiotów, obecnie (stan na marzec 2022) jest to 260 podmiotów.

Edukacja w obszarze archiwistyki społecznej była zawsze głównym zadaniem KARTY, a następnie CAS. W ramach Fundacji Ośrodka KARTA prowadziliśmy głównie szkolenia stacjonarne, obejmujące całościowo temat prowadzenia archiwum społecznego, z naciskiem na gromadzenie, zabezpieczanie, opracowanie i udostępnianie materiałów. Obecnie, w ramach CAS, nasza działalność edukacyjna przybrała na sile i w większości składa się z webinarów. W roku 2020 i 2021 przeprowadzono łącznie 56 webinarów dla ponad 2000 osób. Ponadto stworzyliśmy platformę e-learningową z kursami oraz podejmujemy inne działania – takie jak wydanie nowego podręcznika archiwistyki społecznej oraz Letnia Akademia Archiwistyki Społecznej. Działalność edukacyjna, po powstaniu CAS przybrała inny wymiar – uczyliśmy już nie tylko archiwistyki, ale też przedstawiamy tematy z zakresu prawa autorskiego, poszukiwania źródeł, animacji kulturowej, działalności w mediach społecznościowych, projektów interaktywnych wokół zbiorów i in.

Niezwykle ważne jest też wspieranie rozwoju sieci archiwów społecznych, konsolidacja środowiska, tworzenie przestrzeni do współpracy. Pierwszy Kongres Archiwów Społecznych odbył się w roku 2015 i od tej pory nieprzerwanie co 2 lata jest organizowany. I Kongres był stanowiący dla dziedziny, powoływał sieć archiwów społecznych. II Kongres dotyczył tematyki dokumentowania historii organizacji pozarządowych i ruchu obywatelskiego. III Kongres skupiony był na zmianie społecznej, jaką mogą wywoływać działania archiwów społecznych. IV Kongres był pierwszym organizowanym przez Centrum Archiwistyki Społecznej. Jego tematem były działania lokalne i pobudzanie społeczności lokalnej do działań na polu dokumentowania swojej własnej historii. Był to także pierwszy Kongres, który odbył się w formule hybrydowej, gromadząc 107 uczestników na żywo i 356 uczestników online. Formuła ta, wymuszona sytuacją pandemiczną, spowodowała duży wzrost uczestników Kongresu: łącznie o 260 w stosunku do wcześniejszych Kongresów.

Powstanie CAS umożliwiło znaczne rozszerzenie spektrum tematów “wokół” archiwistyki społecznej. Wierząc w potencjał dziedziny w pogłębianiu tożsamości społeczności lokalnych, w budowaniu wspólnot, w artystycznym przetworzeniu zbiorów społecznych, zaczęto realizować projekty we współpracy ze społecznościami lokalnymi, z artystami, z uczelniami, z aktywistami z innych dziedzin.

Oczywistym celem archiwów społecznych jest gromadzenie i udostępnianie zbiorów, które gdyby nie aktywność obywatelska, nie zostałyby zabezpieczone. Oddolne dokumentowanie odpowiada jednak również na potrzeby społeczne. Tą potrzebą z całą pewnością jest budowanie wspólnoty wokół swojej własnej historii - archiwa bardzo często mają moc spajającą dla grup zawodowych czy mieszkańców miasteczek, wsi i dzielnic. Kolejną potrzebą, na którą odpowiada archiwistyka społeczna jest przywrócenie więzi międzypokoleniowej. Jak powiedziała dziennikarka Katarzyna Wojtasik “archiwum społeczne to instytucja wysłuchania”, w której dowartościowuje się historię dziadków, babć, starszych sąsiadów, wysłuchuje ich opowieści, gromadzi ich pamiątki - a robią to często osoby młode. Jeszcze inne sensy społeczne to pogłębianie tożsamości lokalnej mieszkańców czy dowartościowanie różnych grup społecznych.

Można wyróżnić także czynniki zewnętrzne, które zaszły w ostatnich 10 latach, które bardzo wpłynęły na rozwój archiwistyki społecznej. Jest to zainteresowanie historią swojej własnej miejscowości - według badania CBOS z 2018 roku ponad połowa badanych (55%) deklaruje, że czuje się związana przede wszystkim ze społecznością lokalną, miejscowością, w której mieszka. Dopiero na kolejnych miejscach znalazły się: Polska, region czy Unia Europejska (CBOS. Komunikat z badań. O historii lokalnie, Warszawa 2018). Kolejnym zjawiskiem jest demokratyzacją historii - określenie Pierre Nory’ a z lat 90., u nas widoczne szerzej od niedawna. Zjawisko to polega na emancypacji różnych grup i jednostek i chęci dokumentowania ich historii. Jeszcze innym zjawiskiem sprzyjającym rozwojowi dziedziny jest rozwój społeczeństwa obywatelskiego i nowoczesnego ruchu animatorów kultury w Polsce, którzy działają w wielu miejscowościach ożywiając w niestandardowy sposób ich kulturę.

Dziedzina jest niezwykle różnorodna - archiwa społeczne powstają przy stowarzyszeniach, fundacjach, bibliotekach, grupach nieformalnych i innych typach podmiotów. Różnorodność ta dotyczy także sposobów działania - niektóre to tradycyjne archiwa z czytelnią i opracowanym naukowo inwentarzem zbiorów, większość jednak to inicjatywy wyrosłe z animacji kulturowej i działalności społecznej, oparte na pracy ze zbiorami cyfrowymi. Zróżnicowany jest gatunek archiwaliów - od dokumentacji papierowej po szklane negatywy, mapy czy zbiory born-digital. Wreszcie - ogromna jest rozpiętość tematów, jakie podejmują archiwa społeczne. Polskie Towarzystwo

Pielęgniarskie dokumentuje historię polskich pielęgniarek i położnych. Fundacja Zofii Rydet opiekuje się spuścizną wybitnej fotografki działającej w latach 60.-80. Archiwum Historii Audiowizualnej Warmii i Mazur nagrywa najstarszych Warmiaków i Mazurów. Towarzystwo Przyjaciół Emigracji dokumentuje spuściznę kulturową i ideową polskiej emigracji w XX wieku. Miejska Biblioteka Publiczna w Hrubieszowie gromadzi pozyskane od mieszkańców w ramach Cyfrowego Archiwum Tradycji Lokalnej materiały dotyczące historii miejscowości.

Inicjatywy te łączy to, że powstały oddolnie, działają w ścisłej współpracy ze społecznością i skupiają się na materiałach proweniencji prywatnej lub środowiskowej. Z całą pewnością wartość tych inicjatyw można mierzyć nie tylko tym, co przynoszą dla ochrony dziedzictwa, ale także tym - co dają społeczności, jak ją zmieniają, jak wzmacniają zaangażowanie we wspólną historię.

Różnorodność i oddolność inicjatyw archiwistyki społecznej, choć wpływa bardzo pozytywnie na rozwój dziedziny i jej oddźwięk społeczny, niesie też niebezpieczeństwa dla trwałości - zbiorów oryginalnych, zbiorów cyfrowych i opisów archiwalnych. Jako instytucja wspierająca dziedzinę stykamy się dość często z przypadkami zagrożenia fizycznego zbiorów, utraty skanów na nośnikach elektronicznych, czy trwałej utraty dostępu do informacji o zbiorach. Przykłady takich zagrożeń to awaria dysku zewnętrznego zawierającego skany dostępne jako jedyne egzemplarze; awaria strony internetowej, która zawiera unikatowe opisy archiwaliów, pozyskiwane pieczołowicie od społeczności. Jeszcze innym typem zagrożenia jest niski stan świadomości zagrożeń i częsty brak planów związanych z zabezpieczeniem zbiorów w przypadku ustania działalności. Dlatego Centrum Archiwistyki Społecznej, we współpracy z archiwami społecznymi, państwowymi, instytucjami kultury, uczelniami, opracowuje Strategię wzmacniania trwałości zbiorów społecznych, która będzie wdrażana począwszy od roku 2023.

Lata 2012-2022 to silny rozwój archiwistyki społecznej i konsolidacja środowiska z wielu rozproszonych inicjatyw - w jedną, choć niezwykle różnorodną dziedzinę aktywności obywatelskiej. Zbudowano infrastrukturę dla archiwów społecznych i narzędzia do współpracy, a także podstawowe know-how oraz schemat działań edukacyjnych. Wyzwaniem na kolejne lata jest szersze przedstawienie archiwistyki społecznej w polskim społeczeństwie oraz zbudowanie modelu wzmocnienia trwałości zbiorów społecznych.